

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

گنجنامه

در هفدهمین دوره انتخاب کتاب سال جمهوری اسلامی ایران

(سال ۱۳۷۸)

به عنوان کتاب سال

در رشته هنر برگزیده شد.

کتابخانه

فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران

دفتر سوم

بنایای مذهبی تهران

ویراست دوم

مرکز اسناد و تحقیقات دانشگاه تهران

فهرست

۶	دیباچه
۹	تهیه کنندگان نقشه‌ها
۹	عکاسان
۹	تاریخ تهیه عکس‌ها و نقشه‌ها
۱۰	شماره فضاها
۱۰	کوته‌نوشت‌ها و نشانه‌ها
۱۰	توضیحات
۱۰	واژه‌نامه
۱۲	فهرست منابع
۱۴	مسجد امام
۲۴	مسجد جامع
۳۲	مسجد حکیم باشی
۳۸	مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین
۴۶	مسجد معزالدوله
۵۲	مسجد میرزا موسی
۵۶	مسجد نظام‌الدوله
۶۲	مسجد-مدرسه اقصی (مشیرالسلطنه)
۶۶	مسجد-مدرسه حاج رجبعلی
۷۰	مسجد-مدرسه حاج قنبرعلی خان
۷۶	مسجد-مدرسه خازن‌الملک
۸۲	مسجد-مدرسه شهید مطهری (سپهسالار جدید)
۹۸	مسجد-مدرسه معیرالممالک و امام‌زاده سیدولی
۱۰۴	مسجد-مدرسه سپهسالار قدیم
۱۱۲	مسجد-مدرسه معمارباشی
۱۲۰	مدرسه فیلسوف‌الدوله
۱۲۶	مدرسه مروی (فخریه)
۱۳۲	امام‌زاده زید
۱۳۸	امام‌زاده سیداسماعیل
۱۴۴	امام‌زاده سیدناصرالدین
۱۵۰	امام‌زاده قاسم
۱۵۶	امام‌زاده معصوم
۱۶۰	امام‌زاده یحیی
۱۶۴	سر قبر آقا
۱۷۲	تکیه تجریش
۱۷۶	تکیه نیاوران

دیباچه

با آنکه معماری این سرزمین، تاریخی چند هزار ساله دارد، تلاش‌هایی که برای شناسایی و معرفی آثار آن صورت گرفته است سابقهٔ چندانی ندارد. تنها از چند دههٔ پیش محققان و پژوهشگران به بازنگری این آثار هنری پرداخته و کوشیده‌اند گرد و غبار گذشت قرون را از این گوهرهای تابناک بردارند و تالو چشم نواز آنها را دوباره آشکار سازند.

علل و عوامل آن بی‌توجهی طولانی و نیز این التفات ناگهانی به آثار تاریخی معماری بحثی مفصل می‌طلبد که در حوصلهٔ این مختصر نمی‌گنجد. همین قدر باید اشاره کرد که آن بی‌توجهی در واقع محصول توجه کامل و این التفات نتیجهٔ بی‌تلفاتی است؛ چه تا آن زمان که این آثار جزئی از زندگی مردم ما بود، لزومی به شناخت و معرفی آنها احساس نمی‌شد؛ اما آن‌گاه که بر اثر انقطاع فرهنگی رشته‌های اصالت دیرین گسسته شد و نشانه‌های بی‌ریشگی در همه چیز ظاهر گشت، تمایل به بازگشت به خود و یافتن هویت خودی نیز فزونی گرفت؛ و به این ترتیب، آثار معماری گذشته هم - مانند هر آنچه از اصالت گذشته نشانی داشت - محتاج بازشناسی و معرفی شد. ناگفته پیداست که راه این بازشناسی و ادراک دوباره سخت ناهموار و پرمخاطره است؛ و بزرگ‌ترین سنگ این راه نیز همان بریدگی فرهنگی و بیگانگی از خود است که راست‌ها را کج می‌نمایاند و بیراهه‌ها را راه. به هر حال، امروز در وضعی قرار گرفته‌ایم که لزوم شناسایی و درک آثار معماری گذشته بر هیچ کس پوشیده نیست. این حقیقت این امید را پدید می‌آورد که ان‌شاءالله روزی، تک‌تک این آثار و میراث غنی گذشتگان ما، که در سرتاسر این سرزمین پهن‌آور پراکنده است، به نحوی شایسته و صحیح بازشناخته شود تا برای رسیدن هنرمندان و معماران آینده به استقلال شخصیت هنری و فرهنگی چراغ راهی فراهم آید. مجموعه حاضر را باید یکی از بلندترین گام‌هایی دانست که تاکنون در راه معرفی آثار ناشناختهٔ این معماری برداشته شده است. این مجموعه را گنجنامه نامیده‌ایم؛ چون بر این باوریم که نشانه‌های گنجی را ارائه می‌دهد - گنجی که دست‌یابی به آن سرفرازی و استقلال در پی دارد. اهمیت این مجموعه از آنجا آشکار می‌شود که بدانیم نقشه‌هایی که تاکنون از بناهای ما، اغلب به همت خارجی‌ان، منتشر شده است از چند ده عدد تجاوز نمی‌کند و عکس‌هایی که تاکنون از این بناها انتشار یافته فقط تعداد اندکی از آنها را در بر می‌گیرد. به علاوه، کیفیت نازل اغلب این مدارک محدود از ارزش و کارایی آنها بسیار کاسته است. گذشته از اینها، پراکندگی مدارک منتشر شده در کتب و مقالات مختلف، خود از موانع استفاده کامل از آنهاست. در مطالعهٔ تاریخچهٔ بناها نیز برای دست‌یابی به اطلاعاتی اندک باید راه‌های طولانی پیمود. به این ترتیب، بی‌سبب نیست که شناسایی و بررسی آثار تاریخی و تحقیق و تتبع در این زمینه سخت دشوار و حتی گاه ناممکن می‌نماید.

پدید آوردن گنجنامه بر آن‌اند که با کنار هم آوردن و ارائهٔ یکجای نقشه‌هایی کامل و خوانا و عکس‌هایی واضح و تاریخچه‌ای تنظیم شده، بر مبنای مهم‌ترین منابع انتشار یافته، از بیش از ششصد* اثر مهم تاریخی - از مسجد و مدرسه گرفته تا خانه و حمام - هم راه تحقیق و پژوهش را در این زمینه بگشایند و هم اسباب تشویق و ترغیب محققان و کارشناسان و علاقه‌مندان را برای مطالعه و تفحص در این آثار فراهم آورند. انتخاب ترتیب موضوعی برای دفترهای گنجنامه - به جای ترتیب متداول جغرافیایی - بیشتر برای آن بوده است که صبغه‌ای تحقیقی به مجموعه ببخشند و آن را به ابزاری کارآمد برای پژوهشگران بدل کند. شایان ذکر است که مصادیق یک نوع در آنجا که تعداد آنها در شهری از حد معینی بیشتر بوده تقسیم جغرافیایی، شهر به شهر، نیز یافته است؛ مثلاً در آنجا که خانه‌های قابل معرفی یک شهر به تعداد مناسب رسیده، یک دفتر کامل به آنها اختصاص یافته است. بدین گونه، در همه حال، ترتیب موضوعی حفظ گردیده و ترتیب جغرافیایی پس از آن و به تناسب تعداد نمونه‌ها رعایت شده است.

نکتهٔ دیگر آنکه این مجموعه، یک شبه فراهم نشده است و محصول پشتکار و در حدود پنجاه سال تلاش استادان و دانشجویان دانشکدهٔ معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی است؛ و به این ترتیب باید گفت که در حدود نیمی از دانش‌آموختگان هنر معماری در این کشور در شکل‌یافتن گنجنامه سهیم بوده‌اند. باید افزود که تنظیم و تدوین این مجموعهٔ عظیم بدون حمایت مسئولان دانشگاه شهید بهشتی و دانشکدهٔ معماری و شهرسازی و نیز تلاش چندین‌سالهٔ عده‌ای از دانشجویان همین دانشکده میسر نبود. بازسازی و تکمیل و تنظیم این مدارک از ابتدای سال ۱۳۷۱ ش آغاز شده است و تا امروز ادامه دارد؛ و ان‌شاءالله که این نیروی جوان بتواند آن میراث کهن را باز زنده کند.

* در مقدمهٔ دفترهای اول و دوم، تعداد آثاری که در گنجنامه معرفی می‌شوند بیش از چهارصد ذکر شده بود که با تلاش تنظیم‌کنندگان گنجنامه برای هر چه کامل‌تر شدن آن، تاکنون تعداد آنها به حدود ششصد اثر رسیده است.

ذکر این نکته مهم نیز لازم به نظر می‌رسد که نقشه‌های ارائه شده در این مجموعه، چنان که گذشت، محصول کار دانشجویان معماری در زمان‌ها و دوره‌های مختلف است و قطعاً خالی از نقص و اشکال نیست. البته در رفع اشکالات این نقشه‌ها تلاش فراوان شده است؛ اما رفع کامل نقایص زمان و نیرویی بسیار می‌طلبد که انتشار مجموعه را شاید تا سال‌ها به تعویق می‌انداخت. لذا از آنجا که این مجموعه کامل‌ترین نقشه‌های بناهای تاریخی کشور را در بر دارد، تصمیم به انتشار آن گرفته شد تا به این طریق، گنجنامه هر چه زودتر در اختیار جویندگان گنج قرار گیرد. با توجه به آنچه گذشت، چنانچه مُطلعان و اهل فن نقایصی را که در مجموعه می‌یابند به تنظیم‌کنندگان گوشزد کنند، بر آنان متنی بزرگ نهاده‌اند.

چنان که گفتیم، دفترهای گنجنامه ترتیبی موضوعی دارد؛ و این مجموعه تقریباً همه انواع بنا را دربر می‌گیرد؛ پنج دفتر مختص معرفی خانه‌های سنتی در شهرهای مختلف (یک دفتر خانه‌های کاشان، یک دفتر خانه‌های اصفهان، یک دفتر خانه‌های یزد، دو دفتر خانه‌های شهرهای دیگر)؛ چهار دفتر شامل مساجد (یک دفتر مساجد اصفهان، یک دفتر مساجد شهرهای دیگر، دو دفتر مساجد جامع)؛ سه دفتر مربوط به امام‌زاده‌ها و مقابر؛ دو دفتر شامل بناهای بازار؛ یک دفتر ویژه مدارس؛ یک دفتر مربوط به کاروان‌سراها؛ یک دفتر خاص حمام‌ها؛ دو دفتر مختص کاخ‌ها و باغ‌ها؛ یک دفتر نیز استثنائاً شامل انواع بناهای مذهبی در تهران. فهرست‌های راهنمای مجموعه نیز در دفتر آخر خواهد آمد.

در اینجا باید از مساعدت‌ها و حمایت‌های همه جانبه و بی‌دریغ جناب آقایان دکتر هادی ندیمی، ریاست محترم سابق دانشگاه شهید بهشتی، دکتر علی غفاری، ریاست محترم سابق دانشکده معماری و شهرسازی، دکتر اکبر زرگر، ریاست دانشکده، و مهندس سید محمد بهشتی، ریاست محترم سابق سازمان میراث فرهنگی کشور، که بدون کمک‌ها و راهنمایی‌های ارزشمندشان آغاز انتشار این مجموعه میسر نبود، و نیز رؤسا و مسئولین محترم دانشگاه شهید بهشتی در طول دوران آماده‌سازی و انتشار مجلدات مختلف گنجنامه و همچنین دیگر کسانی که در شکل‌گیری و تدوین و انتشار گنجنامه نقش داشته‌اند تشکر و قدردانی شود.

جلد سوم گنجنامه به معرفی بناهای مذهبی تهران می‌پردازد و به جهت این‌که انواع بناها را در خود جمع آورده است در میان مجلدات دیگر گنجنامه یک استثناء است. علت آن است که این مجلد اولین دفتر گنجنامه بود که شکل گرفت و به مناسبت دویستمین سالگرد پایتختی تهران به این موضوع اختصاص یافت. بعدها که گنجنامه ترکیب نهایی خود را یافت به دلیل موقعیت خاص بناهای تاریخی تهران و فوایدی که بر انتشار این کتاب مترتب دانسته شد دریغمان آمد که این ترکیب را دگرگون نماییم. حقیقت آن است که آثار تاریخی و بخصوص بناهای مذهبی در غوغای تهران بزرگ گم شده‌اند و امروز تهران شهری بی‌هویت و بدون ریشه جلوه می‌کند. اولین اثر انتشار این کتاب می‌تواند این باشد که حیثیتی تاریخی-مذهبی به تهران ببخشد و آن را در مقام واقعی خود یعنی شهری با تاریخی طولانی باز شناساند. بدیهی است که این کتاب تمامی بناهای مذهبی تهران را در بر نمی‌گیرد اما جمع آمدن بناهای مهم مذهبی این شهر در کنار یکدیگر نشان خواهد داد که تهران دارای مجموعه‌ای متنوع و با ارزش از بناهای تاریخی از مسجد و مدرسه گرفته تا مقبره و امام‌زاده و تکیه است که در لابلای ساختمان‌های ریز و درشت تهران امروز به چشم نمی‌آیند.

قدیمی‌ترین بناهای تهران مقابر و امام‌زاده‌ها هستند. اغلب این بناها هر چند خود تاکنون تغییر و تحولات فراوانی را پذیرفته و هیئت اولیه خود را از دست داده‌اند اما دارای کتیبه‌های تاریخی بسیار قدیمی می‌باشند که در واقع نشانه‌های معتبر قدمت این شهر به حساب می‌آیند. مساجد و مدارس بیشتر در دوران پایتختی تهران ساخته شده‌اند و به همین خاطر چهره‌ای متعلق به دوران متأخر معماری ما را دارند. ظهور و رواج ترکیب مسجد-مدرسه به شکل‌های گوناگون در میان این بناها به همین سبب است. این ترکیب را می‌توان در بناهایی مانند سپهسالار جدید (شهید مطهری)، سپهسالار قدیم، معیرالممالک، حاج رجبعلی، مشیرالسلطنه (اقصی)، حاج ابوالحسن معمارباشی و ... به وضوح شاهد بود. در طرح سایر مساجد یا مدارس که صورت کامل مسجد-مدرسه را پیدا نکرده‌اند نیز می‌توان تعلق خاطر به این ترکیب جدید را مشاهده کرد به این معنا که مدارس اغلب دارای شبستانی بزرگ یا گنبدخانه هستند و مساجد صاحب چند حجره مدرسه‌ای شده‌اند. از تأثیرات دیگر معماری دوران متأخر در این بناها تغییر و تحوّل در طراحی عناصر فضایی آنها بخصوص گنبدخانه‌ها نسبت به بناهای دوران پیشین است.

مسجد امام و مدرسه شهید مطهری دو بنای شاخص در میان سایر بناهای معرفی شده در این کتاب هستند. این دو بنای عظیم هر کدام به نوبه خود از مهم‌ترین بناهای تاریخی ایران محسوب می‌شوند. مسجد امام به خاطر اتکاء و وفاداری به سنت‌های دیرین طراحی مساجد در دوران متأخر و مدرسه شهید مطهری به خاطر جستجوی معمارانه در جهت تغییر و تحول در الگوهای طراحی و تزئین ابنیه در عین احترام به سنن قدیمی، در تاریخ معماری ما جایگاه خاصی دارند.

در انتها باید افزود که این کتاب همچنین نشان می‌دهد که علی‌رغم وجود ارزش‌های هنری، معماری و تاریخی در بناهای مذهبی تهران این ابنیه تا چه اندازه صدمه دیده و تغییرات ناهنجار یافته‌اند به طوری که در شرایط فعلی به نظر می‌رسد اواخر دوران زندگی خود را می‌گذرانند. امیدواریم که این مجلد گنجنامه با معرفی مهم‌ترین بناهای تاریخی - مذهبی تهران علاوه بر تأکید بر اهمیت وجودی این آثار به عنوان اسناد اصالت تاریخی شهر، بتواند اسباب حفظ و احیای این بناهای ارزنده را فراهم آورده و از تخریب و تغییر شکل بیشتر آنها جلوگیری نماید.

کامبیز حاجی قاسمی
تابستان ۱۳۷۵

یادداشتی بر ویراست دوم

در مقدمه ویراست اول کتاب حاضر که در سال ۱۳۷۵ ش نگاشته شده، از اهمیت فراوان بناهای مذهبی تهران به عنوان سند هویت و شناسنامه این شهر تاریخی - مذهبی سخن رفته است. در همان‌جا به شرایط نامطلوب و رو به نابودی این بناها نیز اشاره شده است. با تأسف، تصاویر جدیدی که برای تجدید چاپ این مجلد گنجنامه در سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۱ ش از این بناها تهیه شده، آشکارا نشان می‌دهد که امروز، جدا از یکی دو بنایی که در این فاصله به درستی مرمت شده‌اند، مابقی نسبت به سال‌های ابتدای دهه هفتاد شمسی وضعی به مراتب نامساعدتر و ناگوارتر یافته‌اند. وضع نابسامانی که از یک سو نشان از فراموشی اهمیت این بناها در حفظ و تثبیت آخرین نشانه‌های هویت تاریخی - فرهنگی شهر تهران دارد، و از سوی دیگر، گویای بی‌توجهی به ویژگی‌های آرامش‌بخش و دلنشین فضا سازی و معماری آنهاست. شگفت آن‌که، این ویژگی‌های زندگی‌بخش درست همان‌هاست که امروز از نبودنشان در ساخت و سازهای شهری ناخرسند و نالانیم.

تأملی گذرا در وضع امروزی بناهای مذهبی تهران حکایت‌گر آن است که صورت اصیل و حال و هوای پرجذبه فضای معماری آنها، شاید به منظور دستیابی به کارایی بیشتر، به شکل‌های گوناگون خدشه‌دار شده است. در مواردی، بخشی از اثر تخریب شده و بنا به صورتی بریده باقی مانده است؛ در مقابل، در برخی نمونه‌ها، به خصوص امام‌زاده‌های تاریخی تهران، بنا چنان با بخش‌هایی که بدان افزوده‌اند احاطه شده که تمامی خصوصیات اصیلش را از کف داده است. در مواردی مختلف حیاط‌ها که رکن اصلی معماری اسلامی هستند، به شکلی ناهنجار مسقف شده‌اند و بدین‌سان حیاطی که آسمان و نور را در میان بنا می‌نشانند و فضاهای پیرامونش را زنده می‌کرد، به فضایی سرپوشیده و تاریک و بی‌تناسب تبدیل شده که حیات را از کل بنا می‌گیرد.

شیوه استفاده و دخل و تصرف در بناها، حتی آنها که سالم‌تر مانده‌اند، نیز به شدت به کیفیات فضایی این بناهای اصیل صدمه زده است. گسترش یا چندپاره کردن فضاهای مختلف، مرمت‌های ناهمگون ریز و درشت در گوشه و کنار بنا، حذف عناصر یا جزییات قدیمی بناها یا افزودن عناصر و جزییات جدید به آنها، بدون توجه به مشخصات معماری فضاها، از آن جمله است. همچنین در همه‌جا چهره صمیمی و اصیل و زیبای این بناها پشت انبوهی از چراغ‌ها و درها و پنجره‌ها و تابلوها و پارچه‌نوشته‌ها و اثاثیه بی‌تناسب و ناهماهنگ با رنگ‌ها و تزئینات ناپسند پنهان مانده و جلوه‌های چشم‌نوازشان را پوشانده است.

به‌رغم آنچه آمد، این آثار همچنان زنده و پایدارند و با اندکی توجه مسئولانه مسئولان و همکاری و دقت نظر دست‌اندرکاران می‌توان از این نابسامانی که آنها را در انظار بی‌ارزش می‌کند و رو به ویرانی می‌برد، رهایی بخشید؛ گرد و غبار سالیان و افزوده‌های نامتناسب امروز را از سیمای گرفته آنها زدود و چهره مهربان و دلنوازشان را از نو زنده کرد. اگر چنین شود، بی‌تردید این آثار هم کارایی بیشتری خواهند یافت و هم مردم در فضاهایی دلپذیرتر زندگی و عبادت خواهند کرد و هم شهر تهران حیثیت و اعتبار تاریخی و فرهنگی و مذهبی‌اش را بازخواهد یافت.

کامبیز حاجی قاسمی
مرداد ۱۳۹۲